

דניאל רביב

פיתוח חשיבה בלימוד מקצועות היהדות – חלק ג
פעולת ההנמקה: עקרונות והדגמה – תנ"ך, תושב"ע ומחשבת ישראל

במאמריי הקודמים בנושא פיתוח חשיבה בלימוד מקצועות היהדות¹ עסקתי בפעולות חשיבה הנדרשות בעת עיסוק במצבי חוסר לכידות (שאלות, קשיים ובעיות) ובדרכי הגעה ללכידות (תשובות, תירוצים ופתרונות), חשיבה המאפשרת השבחת הלימוד הדיסציפלינארי, וכן באסטרטגיית ההשוואה. מאמר זה מתמקד בפעולת חשיבה משמעותית מאוד בלמידה – פעולת ההנמקה: הכרתה לשם זיהוייה בתוכני מקורות היהדות כבסיס לשימוש בה בהוראה ובלמידה מתוך גישה תודעתית הרואה בפעולת ההנמקה יסוד מארגן בלמידה. ההנחה היא שכל מפגש עם תכנים כולל דפוס הבחנה בין שני סוגי תכנים: היגדים והנמקות.

ההנמקה בהקשר המאמר היא אחת משני סוגים: הנמקה גלויה והנמקה סמויה. הנמקה גלויה היא הנמקה מוצהרת: כל מידע הנוסף למידע נתון, שאותו נכנה במאמר – "המידע הבסיסי", במגמת הצבעה על יסודו המקורי יותר של המידע הנתון, ויש בו כדי לאשש את תוקפו-נכונותו, והוא נמסר ככזה במסגרת תוכני הנלמד (בטקסט או במסגרת דברים הנאמרים בעל פה במסגרת הלמידה על ידי המורה או התלמיד). המידע הנוסף, אשר יכונה במאמר זה "המידע ההנמקתי", מתבטא בהיותו מכיל אחד משני סוגי מידע: ביסוס סמכותי (באמצעות ציטוט מקור המקובל כסמכותי בהקשר הנידון) או טיעון שכלי/הגיוני – טיעון או סברה שכלית שנועדו לתקף את המידע הבסיסי. לזיהוי מידע הנמקתי ולשימוש בו קיימת חשיבות רבה בחינוך הדור הצעיר, לחשיבה בכלל ולחשיבה ביקורתית בפרט. התייחסות לסוג מידע זה מובילה לחלוקת

1 "פיתוח חשיבה בלימוד מקצועות היהדות: עקרונות והדגמה – תנ"ך, תושב"ע ומחשבת ישראל", אורשת ב (תשע"ג), עמ' 279–293; "פיתוח חשיבה בלימוד מקצועות היהדות (ב), אסטרטגיית ההשוואה עקרונות הדגמה – תנ"ך, תושב"ע ומחשבת ישראל", אורשת ג (תשע"ג), עמ' 267–290. לאחרונה (סיוון תשע"ג), יצא לאור בהוצאת ראובן מס חיבור משותף שלי ושל פרופ' שלמה קניאל: חשיבה ותלמוד: תשתית מדעית לידע פדגוגי. בספר זה נערך מפגש אינטר-דיסציפלינארי בין עולם הפסיכולוגיה לעולם היהדות – בין תחום החשיבה לתחום התלמוד. במסגרתו אופיינו והודגמו פעולות חשיבה רבות בספרות חז"ל, וכן הוצעה אסטרטגיה לניתוח סוגיה תלמודית באמצעות פעולות החשיבה.

מכלול המידע המובא בהקשרים שונים לשני סוגים: מידע בסיסי ומידע הנמקתי. עריכת השוואה בין הסוגים מצביעה על יתרונות וחסרונות לכל סוג. המידע ההנמקתי נועד לשרת את המידע הבסיסי – התוכן הנידון. ככזה, המידע ההנמקתי, המשמש למעשה אמצעי למטרת המידע הבסיסי, הוא טפל יחסית למידע הבסיסי, מחד גיסא, אך בה בעת, ומאידך גיסא, הוא בעל ערך רב יותר ממשנהו. זאת בשל היותו יסוד ובסיס בעבורו, ובעצם קיומו של המידע הבסיסי מותנה במידע ההנמקתי, לאמור: אלמלא המידע ההנמקתי לא היה תוקף למידע הבסיסי. החלשה או דחייה של המידע ההנמקתי משמיטה את הבסיס לתוקפו של המידע הבסיסי.

במקצועות הלימוד תושב"ע ומחשבת ישראל נודעת חשיבות למידע ההנמקתי: במקורות התנאיים (משנה, תוספתא, מדרשי הלכה וברייתות) מובא מידע הנמקתי רב, הן ביסוס מקראי על ידי ציטוטי הכתוב ("שנאמר") הן נימוק הגיוני כפי שיודגם להלן, ואף האמוראים בתלמוד טורחים לברר את המקור או הסיבה להלכות שבמשנה.² במקצוע הלימוד מחשבת ישראל נדרשת מעצם מהותו וטיבו כמקצוע העומד בזיקה לחשיבה, רכישת מיומנות זיהוי המידע המאפשר הענקת ביסוס לכל רעיון הגותי.

אף בלימוד המקרא יש ערך רב לזיהוי פעולות ההנמקה בשל היות טקסט יסוד המשמש בסיס לחז"ל בחשיפת רצון ה' הגלום בתוכני הנבואה המופיעים במקרא, מאחר וקיימת משמעות לזיהוי קיומו של המידע ההנמקתי בהיותו תורם להבנת היווצרות המידע המקראי מיסודו ולהבנת טיב תקפותו. בתחום הפרשנות יש ערך לזיהוי הפעולה ההנמקתית, באשר הפעולה הפרשנית חושפת את המידע הסמוי שבמקרא, והפרשנים חושפי המידע נדרשים לבסס את המידע החדש הנחשף בפעילותם הפרשנית על מנת לאשש את תוקפו כנכון וכאמת בהתאם לכוונת המחבר האלוקי.

כפי שנראה, כמו כל פעולת חשיבה יש לפעולת ההנמקה שפה מיוחדת שנכנה אותה "שפת ההנמקה", והיא מצביעה על ההנמקות המוצהרות על ידי כותב הטקסט שאותן נכנה "ההנמקות הגלויות", לעומת "ההנמקות הסמויות" המצויות ללא שימוש בשפה ההנמקתית. ההנמקה הסמויה היא ההנמקה העולה

2 ראו מאמרי "חשיבה ותלמוד: היחשפות לעולם החשיבה של חז"ל באמצעות בחינת פעולת ההנמקה במשנה, כתשתית בעלת ערך פדגוגי ומדעי" (התקבל לפרסום בכתב העת בד"ד 29, ואמור להתפרסם במהלך שנת תשע"ג). במאמר אני חושף בפני הקורא את נושא ההנמקות בספר המשנה.

לרוב מזיהוי זיקות של סיבה ותוצאה בין תכנים או העולה מניסיון הלומד להציע אפשרות סבירה והגיונית לסיבת מידע נתון, אפשרות שאינה מפורשת ככזו. במאמר זה נתמקד בהדגמת תופעת ההנמקות ביצירות היהדות לתחומיהן, במקרא ובפרשנות, בחז"ל ביצירות התושב"ע ובמחשבת ישראל. המטרה היא לפתח את המודעות לקיומה של תופעת ההנמקות באמצעות זיהוין בתכנים כבסיס לשימוש בה בלמידה ובגיבוש זהות יהודית.

הדגמה במקרא ובפרשנות

במקרא מתוארות הנמקות רבות, בעיקר בסיפורי המקרא. בחלק ההלכתי שבמקרא קיימות יחסית מעט הנמקות.³ ההנמקות למידע ההלכתי מוענקות לרוב על ידי פרשנים ואישי מחשבה במסגרת חיפוש טעמים למצוות. הנמקות גליות ניתן לזהות על ידי הבחנה במילות הנמקה שונות. זיהוי פעולות ההנמקה בכתוב המקראי או בטקסט הפרשני נדרשת קודם כול כחלק מתהליך ניתוח התכנים, כאשר הלומד מבחין בין שני סוגי תוכן, והוא מתרגל לגשת ללימוד תוכני המקרא ופרשנותו מתוך דפוס למידה המתאפיין בחתירה להבחנה בין שני סוגי התוכן כיסוד להבנה מעמיקה של הנלמד.

דוגמאות להנמקה גלויה

הלשון "כיי" כמילת הנמקה רווחת מאוד. למשל: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל מלאכתו" (בראשית ב, ג); "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה" (שם, ה); "ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות" (שם, ז).

לשון "מפני" פחות רווחת: "וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן" (בראשית ג, ח). לשון "פן" אף היא פחות רווחת: "לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמתון" (שם ג).

לשון "בגלל" נדירה (חמש הופעות מקראיות): "ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף" (בראשית לט, ה).

3 ייתכן שהסיבה לכך היא שהחלק ההלכתי תקף מעצם מסירתו על ידי סמכות אלוקית, והנמקה עלולה להתפרש כהחלשת תוקף הסמכותיות.

הדוגמאות הנ"ל משקפות הנמקה גלויה ומפורשת, שהדובר מצהיר בה על הפעולה ההנמקתית באמצעות שימוש במילת הנמקה. ברישא של הדברים מובא המידע הבסיסי, ולאחריו באה מילת הנמקה כמילת קישור המבשרת את הצעת המידע ההנמקתי.

דוגמאות להנמקה סמויה – לשון תוצאה

לשון "לכן": "הן גרשת אתי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתר והייתי נע ונד בארץ והיה כל מצאי יהרגני. ויאמר לו ה' לכן כל הרג קין שבעתים יקם וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אתו כל מצאו" (בראשית ד, יד–טו).

לשון "על כן": "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד" (בראשית ב, כד); "על כן קרא שמה בבל כי שם בלל ה' שפת" (בראשית יא, ט); "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על כן צוך ה' אלהיך לעשות את יום השבת" (דברים ה, יד).

לשון "למען": "אמרי נא אחתי את למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך" (בראשית יב, יג).

הערה: לשונות ההנמקה הרווחים בלשונו כיום – "כדי", "משום" ו"בשביל" – אינם מצויים במקרא אלא רק בלשון חז"ל.

הדוגמאות הנ"ל משקפות הנמקה סמויה שבה הדובר משתמש במינוח של תוצאה. כאן מופיע קודם המידע ההנמקתי (אף שבהקשרו הוא המידע הבסיסי), ולאחר מכן התוצאה – המידע הבסיסי (אף שבהקשרו הוא בבחינת השלכה ונגזרת בהשוואה למידע הקודם). כינינו הנמקה זו סמויה, באשר הכתוב אינו מצהיר באופן ישיר על ההנמקה, אלא הלומד יכול להסיקה מתוך ניתוח יחסי רכיבי המידע העומדים בזיקת סיבה-תוצאה.

דוגמאות מעולם הפרשנות

א. הנמקה הגיונית (המינוח "הגיונית" בא למעט הנמקה באמצעות ביסוס מקראי, להלן): לשון "לפני" ("לכך"): "ויברך אותם – לפי שמחסרים אותן וצדין מהם ואוכלין אותם הוצרכו לברכה. ואף החיות הוצרכו לברכה, אלא מפני הנחש שעתיד לקללה, לכך לא ברכו, שלא יהא הוא בכלל" (רש"י, בראשית א, כב).

בדוגמה זו הפרשן (רש"י) מנמק מדוע דווקא הדגים זכו לברכה אלוקית. בדוגמאות הבאות הכיוון ההנמקתי הוא הפוך ("הנמקה סמויה"), כאשר מדובר על הצגת התוצאות שסיבתן היא המידע הבסיסי שהוא קודם לכן.

לשון "לפיכך": "עץ פרי – שיהא טעם העץ כטעם הפרי, והיא לא עשתה כן, אלא (פסוק יב) ותוצא הארץ עץ עושה פרי, ולא העץ פרי, לפיכך כשנתקלל אדם על עונו נפקדה גם היא על עונה ונתקללה" (רש"י, בראשית א, יא).

רש"י מציג מסקנה מהכתוב. הכתוב מהווה סיבה-הנמקה לקיום המסקנה. לשון "לכך": "מבול – שבלה את הכל, שבלבל את הכל, שהוביל את הכל מן הגבוה לנמוך, וזהו לשון אונקלוס שתרגם טופנא, שהציף את הכל והביאם לבבל שהיא עמוקה, לכך נקראת שנער שנערו שם כל מתי מבול" (רש"י, בראשית ו, יז).

רש"י מציג מסקנה מהכתוב, כאשר הכתוב מהווה סיבה-הנמקה לקיום המסקנה תוך שהוא בסיום דבריו חוזר על הסיבה ומציגה במפורש כהנמקה.

ב. ביסוס מקראי כהנמקה: "שבתחלה עלה במחשבה לבראתו במדת הדין, ראה שאין העולם מתקיים, הקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין, היינו דכתיב (להלן ב, ד) ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים" (רש"י, בראשית א, א). "הוא שכתוב (פסוק א) את השמים, לרבות תולדותיהם, ואת הארץ, לרבות תולדותיה" (רש"י, בראשית א, יד).

הדגמה ביצירות חז"ל – משנה ותלמוד

מרבית הדוגמאות מעולם חז"ל נבחרו מתוך המשנה,⁴ ומעט דוגמאות הובאו מהתלמוד. מספר סיבות לכך: ראשית, היות ספר המשנה יצירת יסוד הכתובה בעברית ותכניה בהירים כמעט ללא הידרשות להוספת תיווך פרשני. כמו כן יחידות המידע במשנה הן קצרות ותוכני ההנמקה בולטים, לעומת אריכות הסוגיות התלמודיות המחייבת להוציא מעט תוכן מכל הסוגיה בעבור הדגמה, דבר המביא לאיבוד הבנת ההקשר ומחייב אריכות בהסבר. את דוגמאות ההנמקות מיינו לסוגים ותתי-סוגים.

4 לנושא ההנמקות במשנה הקדשתי חיבור נפרד (לעיל הערה 2).

הנמקות מפורשות

הנמקה הפותחת במינוח הנמקה: מינוחי ההנמקה הרווחים במשנה: כדי, שכן, שמא, הואיל, מפני, לפי, בשביל, שאני אומר, שהיה... אומר, ש... לפיכך, כיוון, קל וחומר. במסגרת ההדגמה נבחן את טיבה של ההנמקה – עד כמה היא חלק מהותי מההלכה, או שמא היא בבחינת תוספת (שאינה הכרחית מבחינה עקרונית – "ניתן היה לדלג עליה מבלי לחוש בחסרונה"). לעתים ההנמקה היא בעצמה הלכה המהווה לרוב עיקרון הלכתי או כלל. במקרים אלו דומה כי ההזדמנות להנמקה או הצורך בהנמקה במסגרת ספציפית שימשו מעין גורם מזמן להציע הלכות או עקרונות הלכתיים כלליים יותר. פעמים לא מעטות כאשר מוצגת במשנה מחלוקת, ההנמקה מוסבת על הדעה השנייה, כנראה מתוך מגמה להציע את סיבת המחלוקת. בכך משתקף מבנה קבוע שהגיונו בצדו: על הדעה החולקת לנמק מדוע היא חולקת.

"ש... – הנמקה על פי עיקרון הלכתי מקובל (הלכה אחרת או עיקרון הלכתי המשמשים כהנמקה): "המוכר פירות בסוריא ואמר משל ארץ ישראל הן – חייב לעשר, מעושרין הן – נאמן, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר" (משנה, דמאי ו, יא). לעתים ההנמקה היא תוספת להלכה הנידונה בבחינת עיקרון מנחה: אם מאמינים למקור מידע לחומרא אין סיבה הגיונית שלא לקבלו גם לקולא: "נוטע אדם קישות ודלעת לתוך גומא אחת ובלבד שתהא זו נטה לצד זה וזו נוטה לצד זה, ונוטה שער של זו לכאן ושער של זו לכאן,⁵ שכל מה שאסרו חכמים לא גזרו אלא מפני מראית העין" (משנה, כלאיים ג, ה).

הסבר: הדין המקל בהלכות כלאיים נובע מהשיקול שהתנאי להחמרה מותנה בקיום חשש מראית עין, ובמקרה הנידון אין חשש כזה.

לעתים ההנמקה היא תוספת להלכה בבחינת מידע כללי שאותו בחר התנא להביא משום מה דווקא במסגרת הלכה זו, מידע המנוסח ככלל המשקף את שיקולי החכמים בקביעת ההלכה (מעבר לנידון הספציפי): "שופר של ראש השנה של יעל פשוט ופיו מצופה זהב ושתי חצוצרות מן הצדדין שופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצות היום בשופר" (משנה, ראש השנה ג, ג).

הסבר: בראש השנה עיקר מצוות התקיעה היא בשופר ולכן מאריכים בתקיעתו יותר מתקיעה מקבילה ובו-זמנית בחצוצרות.

5 עד כאן בכתב יד קויפמן. הנימוק "שכל מה שאסרו" אינו מופיע.

פעמים שההנמקה היא תוספת להלכה הנידונה. כאן סביר לומר כי המסגרת ההנמקתית מהווה גורם מזמן בהענקת מידע הלכתי נחוץ אשר היה ראוי להינתן בכל מקרה, גם ללא מסגרת ההנמקה.

כל ספק נגעים בתחלה טהור עד שלא נזקק לטומאה משנזקק לטומאה ספיקו טמא. בשבעה דרכים בודקין את הזב עד שלא נזקק לזיבה במאכל ובמשתה במשא ובקפיצה ובחולי ובמראה ובהרהור משנזקק לזיבה אין בודקין אותו אונסו וספיקו ושכבת זרעו טמאין, שרגלים לדבר. המכה את חבירו ואמדוהו למיתה והקל ממה שהיה לאחר מכאן הכביד ומת חייב. רבי נחמיה אומר פטור, שרגלים לדבר (משנה, נזיר ט, ד).

הסבר: ההלכה מסתמכת על סבירות בהשערת המצב. לכן אם התברר שלאחר המכה הוקל מצב המוכה שנפטר לבסוף, ההקלה מהווה ראיה כי המכה לא גרמה למיתה.

ההנמקה היא תוספת להלכה הנידונה כאן בבחינת שיקול הגיוני הניתן ליישום גם מצבים הלכתיים אחרים.

”שכן”:

מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתי וגומרה עד הנץ החמה. רבי יהושע אומר עד שלש שעות, שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות (משנה, ברכות א, ב).
 הסבר: זמן קריאת שמע של שחרית אליבא דרבי יהושע נקבע לפי הרחבת ההגדרה של ”ובקומך” (=הקריטריון של התורה לזמן קיום מצוות קריאת שמע בבוקר), שלפיה כל עוד יש בני אדם המתעוררים, אפילו באיחור של כשלוש שעות מעלות השחר או מזריחת החמה, כגון בני מלכים, זה נחשב זמן קימה מבחינת קיום מצוות קריאת שמע.
 ההנמקה מובאת בשם הדעה החולקת לשם הסבר סיבת המחלוקת.

”כדי” : כהנמקה רגילה או כהנמקה במסגרת הגדרה (קנה מידה כסיבה לשיעור הלכתי). כהנמקה רגילה: ”בשלשה במרחשון שואלין את הגשמים. רבן גמליאל אומר בשבעה בו – חמשה עשר יום אחר החג כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת” (משנה, תענית א, ג).

הסבר: חזרת עולי הרגל (שעלו מהגולה למקדש בחג הסוכות) למקום מגוריהם מעכבת את מועד התחלת בקשת הגשמים רק בתנאי שמדובר על עולים מתחומי ארץ ישראל הרחבה. זו אמנם הגדרה אך מהווה הנמקה – ראוי להתחשב רק במי שמקיים מצוות ישיבת ארץ ישראל ולא בתושבי חו"ל. קנה המידה הוא נהר הפרת כגבולה המקסימלי של הארץ.

ניתן לראות את ההנמקה כאן לא רק כתוספת, אלא אף כחלק מהותי מההלכה הנידונה, ומטרתה היא השלמת פרטי ההלכה באמצעות הצגת הקריטריון ההלכתי.

"מפני": "חוכרין נירין מן העובדי כוכבים בשביעית אבל לא מישראל ומחזיקין ידי עובדי כוכבים בשביעית אבל לא ידי ישראל ושואלין בשלומן מפני דרכי שלום" (משנה, שביעית ד, ג).

הסבר: במשנה מובא עיקרון הלכתי שלפיו ערך השלום בא לידי ביטוי מסוים בקביעת ההלכה.

ההנמקה המובאת במשנה מתאפיינת בהיותה עיקרון הלכתי כללי המתבטא גם בהלכות אחרות.

"כדי": הנמקה המשמשת הגדרה / מובאת במסגרת הגדרה: "מי שאכל ושכח ולא ברך בית שמאי אומרים יחזור למקומו ויברך וב"ה אומרים יברך במקום שנוכר. עד אימתי הוא מברך? עד כדי שיתעכל המזון שבמעיו" (משנה, ברכות ח, ז).

הסבר: בתשובה לשאלת הזמן שבו עדיין ניתן לברך ברכת המזון מובא קריטריון – זמן העיכול.

אף שבמשנה זו מובא מידע הנמקתי (מדוע ניתן עדיין לברך אף שעבר זמן מסיום האכילה), ניתן לומר שבמקרה זה אין השאלה והתשובה מובאות כהנמקה, אלא כהלכה עצמאית המשלימה את המידע ההלכתי במשנה אשר שימש גורם מזמן להצעת ההלכה הנוספת. יש לראות במבנה הכולל שאלה (עד אימתי...?) ותשובה (הפותרת במינוח "כדי") סגנון למסירת הלכה.

"בשביל": "התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים אבל מחנכין אותם לפני שנה ולפני שנתים בשביל שיהיו רגילין במצות" (משנה, יומא ח, ד).

הסבר: מחייבים ילדים שלא הגיעו למצוות לצום ביום הכיפורים כדי להכניס לקיום המצווה לכשיגיעו לגיל החיוב.

ההנמקה במקרה זה היא עיקרון כללי בהלכה, עיקרון המתבטא במצוות חינוך. כאן יש ביטוי למודל של הלכה כללית המשמשת הנמקה להלכה ספציפית. ניתן לראות כאן ביטוי למערכת יחסים בין פרט לכלל.

"כיון":

היה מבשל את השלמים או שלקן הכהן נוטל את הזרוע בשלה מן האיל וחלת מצה אחת מן הסל ורקיק מצה אחת ונותן על כפי הנזיר ומניפן ואחר כך הותר הנזיר לשתות יין ולהטמא למתים. רבי שמעון אומר כיון שנזרק עליו אחד מן הדמים הותר הנזיר לשתות ביין ולהטמא למתים (משנה, נזיר ו, ט).

הסבר: במשנה מובאת שיטתו של ר' שמעון בעניין סיום תקופת הנזירות, וזאת תוך ציון הקריטריון – הזאת דמים של אחד מהקרבנות שעל הנזיר להביא לציון סיום נזירותו.

ההנמקה מובאת במסגרת הדעה החולקת, ולמעשה אינה תוספת מידע אלא היא ההלכה עצמה. ההלכה מכילה את ההנמקה בשל היותה מנוסחת כהנמקה. אנו רואים בדוגמה זו שקשה להפריד בין ההלכה ובין ההנמקה, ולעתים ניסוח הנמקתי משמש לניסוח ההלכה. ההנמקה כאן היא למעשה סמויה, אף שמופיע מינוח הנמקתי מפורש – "כיון". מכך ניתן להסיק שלעתים מינוח הנמקתי אינו מעיד על הנמקה מפורשת וגלויה, והוא יותר בבחינת הצגת קריטריון: המילה "כיון" במובן "כאשר".

"מפני שאמרו" (חכמים⁶) – "ביסוס סמכותי":

יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת כל העם מוליכין את לולביהן לבית הכנסת. למחרת משכימין ובאין כל אחד ואחד מכיר את שלו ונוטלו מפני שאמרו חכמים⁷ אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב הראשון של חג בלולבו של חבירו ושאר ימות החג אדם יוצא ידי חובתו בלולבו של חבירו (משנה, סוכה ג, יג).

הסבר: ההלכה שכל אחד צריך להכיר את לולבו מנומקת בהנחיית חכמים שאדם יוצא ידי חובה רק בלולב שהוא בעליו.

6 כנראה לא במקור אלא הוספת מעתיקים. ראו להלן הערה 7.

7 בכתב יד קויפמן מופיע רק "מפני שאמרו" וחסרה המילה "חכמים". בנוסח הדפוס זוהי הופעה יחידאית של הנוסח "מפני שאמרו חכמים", ולכן נראה כי זו הוספה מאוחרת של המעתיקים.

ההנמקה במקרה זה היא הלכה אחרת. לפנינו מודל של הלכה המשמשת הנמקה להלכה אחרת.

"משום"/"משם"⁸ (=משם החיוב/מקור החיוב, שכיח מאוד): "הרחים של פלפלין טמאה משום⁹ שלשה כלים משום כלי קבול ומשום כלי מתכות ומשום כלי כברה" (משנה, ביצה ב, ט); "יין של תרומה שנתגלה ישפך ואין צריך לומר של חולין שלשה משקין אסורים משום גלוי המים והיין והחלב" (משנה, תרומות ח, ד).

הסבר: במשניות הני"ל משתמש התנא במינוח "משם" כדי לציין או לבטא את שם מקור/סיבת האיסור.

במקרים אלו ההנמקה היא חלק מההלכה בבחינת הצגת מקור החיוב אשר לו השלכה על טיב החיוב.

לעתים ניתן למצוא ביסוס על המקרא ללא ציטוט, אלא על פי "תיאור חופשי" בלשון חז"ל (נדיר¹⁰):

כיצד? שתי גזוזטראות זו כנגד זו ברשות הרבים המושיט והזורק מזו לזו פטור. היו שתיהן בדיוטא אחת המושיט חייב והזורק פטור, שכך היתה עבודת הלויים שתי עגלות זו אחר זו ברשות הרבים מושיטין הקרשים מזו לזו אבל לא זורקין (משנה, שבת יא, ב).

הסבר: המשנה מביאה את המקור בתורה שממנו נלמדת מלאכת הוצאה מרשות לרשות כמלאכה אסורה בשבת.

ההנמקה במקרה זה היא מקור מקראי להלכה אך ללא ציטוט אלא בסגנון של הנמקה.

לשונות הנמקה נוספים במשנה

"הואיל" (משנה, כלאים ה, א); "שאני אומר" (משנה, דמאי ה, ג); "לפי" (משנה, סוכה ג, יא); "כנגד" (משנה, סוכה ה, ג).

8 משום (בנוסח הדפוס) = משם (בנוסח כתבי יד). ראו למשל משנה, ביצה ב, ט.
9 בכת"י קויפמן פעם "משם" ופעם "משום" לסירוגין. המשמעות היא משם, כלומר מהו אותו שם האיסור/החיוב שהוא המחייב, המהווה סיבת החיוב. ראו משנת מכות א, ב שבה מופיע המינוח "השם" כגורם החיוב: "שלא השם המביאו לידי [...] מביאו לידי [...]".
10 ניתן להצביע על עוד שתי דוגמאות דומות וממשנת שבת: י, ג – "שכן משא בני קהתי"; יב, ג – "שכך היו כותבין על קרשי המשכן".

הדגמות מהתלמוד

כפי שנראה, לשונות ההנמקה במשנה רווחות גם בתלמוד. המינוח המקביל בשפה האמוראית ל"ש" בשפת המשנה הוא "ד": "הי מינייהו מאוחר? – מסתברא דעני מאוחר, דאי אמרת דעני מוקדם – רבי חנינא היינו רבי אליעזר אלא לאו שמע מינה דעני מאוחר, שמע מינה" (בבלי, ברכות ב ע"ב).

הערה: ההנמקה כאן היא על דרך השלילה.

"דהא" (=שהרי): "ואיבעית אימא: לעולם בחד, ובחורבה חדתי דקאי בדברא, דהתם משום חשד ליכא, דהא אשה בדברא לא שכיחא, ומשום מזיקין איכא" (בבלי, ברכות ג ע"ב).

"שכן": "ואמר רבי אלעזר: משה הטיח דברים כלפי מעלה, שנאמר (במדבר יא): ויתפלל משה אל ה', אל תקרי אל ה' אלא על ה', שכן דבי רבי אליעזר בן יעקב קורין לאלפייך עייניך ולעייניך אלפייך" (בבלי, ברכות לב ע"א).

"אם כן": "אמר רבה בר רב שילא: אם כן לימא קרא ויטהר, מאי וטהר - טהר יומא" (בבלי, ברכות ב ע"ב).

"כדי": "מרגלא בפומיה דאביי: לעולם יהא אדם ערום ביראה, (משלי טו) מענה רך משיב חמה ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה, ויהא מקובל על הבריות" (בבלי, ברכות יז ע"א).

"מפני": "מפני מה לא נאמר נו"ן באשרי? – מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל, דכתיב (עמוס ה): נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל" (בבלי, ברכות ד ע"ב).

"בשביל": "אמר לו: אוי לו לדור שאתה פרנסו, שאי אתה יודע בצערן של תלמידי חכמים במה הם מתפרנסים ובמה הם נזונים. אמר לו: נענית לך, מחול לי! לא אשגח ביה. עשה בשביל כבוד אבא! פייס" (בבלי, ברכות כח ע"א).

"כיון": "ואיבעית אימא כולהו סוף משמרות קא חשיב, וכי תימא: אחרונה לא צריך, למאי נפקא מינה – למיקרי קריאת שמע למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן קריאת שמע אימת, כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו ליקום ולקרי" (בבלי, ברכות ג ע"א).

"משום": "וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה. מאי שנא בכל דוכתא דלא קתני חייב מיתה, ומאי שנא הכא דקתני חייב מיתה? איבעית אימא: משום

דאיכא אונס שינה; ואיבעית אימא: לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית רשות, קא משמע לן דחובה" (בבלי, ברכות ד ע"ב).

סיכום

ראוי לתת את הדעת למספר הבחנות: הבחנה אחת מתייחסת לשאלה באיזו מידה ההנמקה (שבמשנה) היא בבחינת תוספת שאינה חלק מהותי מההלכה, ומשמעות מצב זה היא שההנמקה אינה נחוצה עקרונית ("ניתן היה לדלג עליה מבלי לחוש חיסרון", באשר המידע ההלכתי הובא במלואו), או שמא ההנמקה היא חלק מהותי מההלכה, וזאת בעיקר כאשר מדובר על הצגת קריטריונים או הגדרות של האיסור או החיוב ההלכתי. במקרים אלו ההגדרה מהווה בה בעת הנמקה, וההלכה וההנמקה חד הם, כאשר ניסוח ההלכה מחייב שימוש בניסוח הנמקתי. הבחנה אחרת מתייחסת לטיב ההנמקה – באיזו מידה היא ספציפית או ביטוי לערך או לעיקרון הלכתי כללי שאותו בחר התנא דמשנה להציג בתכנים מסוימים. מקרים אלו מתאפיינים בהיות ההנמקה יכולה להוות הלכה עצמאית (כשלעצמה), ובעיקר כאשר מדובר בהלכה המשמשת כלל או עיקרון הלכתי (מעבר לנושא הספציפי שבו מובאת כהנמקה), והחומר הספציפי שבו שולבה שימש כגורם מזמן ראוי (אולי אף לכתחילה מבחינת תכנון הצעת ההלכה).

הנמקות במסגרת שאלה או על רקע קושייה "למה?":

א"ר יהושע בן קרחה: למה קדמה שמע לוהיה אם שמוע? אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואחר כך יקבל עליו עול מצות. והיה אם שמוע לויאמר? שוהיה אם שמוע נוהג ביום ובלילה ויאמר אינו נוהג אלא ביום (משנה, ברכות ב, א).

הסבר: ר' יהושע בן קרחה מציע את השיקולים לקביעת סדר פרשיות קריאת שמע.

עורך המשנה בחר מלכתחילה להקדיש מקום להבאת שיקולים תוך שימוש בסגנון שאלה ותשובה – סגנון הנמקתי מובהק.

"אם", "למה" [אם כן למה (נאמר/אמרו)]:

מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה דברי ר' אליעזר וחכמים אומרים עד חצות. רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר. מעשה שבאו בניו מבית המשתה אמרו לו לא קרינו את שמע. אמר להם אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות, ולא זו בלבד אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר: הקטר חלבים ואברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר וכל הנאכלין ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה (משנה, ברכות א, א).

הסבר: לאור קביעת המשנה מתעוררת קושיה – סתירה בין ההלכה לכתחילה שיש להקפיד לקיים מצוות מסוימות עד חצות הלילה ובין ההלכה בדיעבד שניתן לקיים את המצוות הנ"ל במשך כל הלילה. במסגרת תירוץ לקושיה מובא עיקרון הלכתי כללי המשקף את מדיניות חז"ל בקביעת הלכות המגבילות את המרחב שנותנת התורה.

במקרה זה ההנמקה היא עיקרון הלכתי כללי הניתן כמענה לצורך המתעורר עקב הצעת החומר ההלכתי – תמיהה על החמרה הלכתית. מענה ל"קושיה פנימית" ("סמויה": "אף על פי ש..."):

התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטס אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא. וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת או שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא. אף על פי שזה שמע וזה שמע זה כיון לבו וזה לא כיון לבו (משנה, ראש השנה ג, ז).

הסבר: המשנה מתייחסת להבחנה בין שני מצבים הלכתיים דומים – שמיעת שופר בראש השנה, ומעניקה הסבר לקיומו של השוני ההלכתי. במקרה אחד יצא ידי חובה ובמשנהו לא, למרות המכנה המשותף (ששניהם שמעו את קול השופר). במקרה זה ראה התנא דמשנה חשיבות ב"ליזום הבאת הסבר" לקושיה שהייתה עולה על רקע השוואתי. כלומר קיימים מקרים שבהם עורך המשנה

פועל בבחינת "מקדים תרופה למכה" ומגלה ערנות לקושיות העלולות לעלות לאור דבריו.¹¹

"לפיכך" (מסקנה, השקפת הסבר של נימוק) :

את תהא יתבא בביתי ומיתזנא מנכסי כל ימי מיגד אלמנותיך בביתי חייב, שהוא תנאי בית דין - כך היו אנשי ירושלם כותבין. אנשי גליל היו כותבין כאנשי ירושלם. אנשי יהודה היו כותבין עד שירצו היורשין ליתן ליך כתובתיך, לפיכך אם רצו היורשין נותנין לה כתובתה ופוטרין אותה (משנה, כתובות ד, יב).

הסבר: תיאור הגבלת זכויות האישה במסגרת הכתובה למקרה שבעלה יגרשנה או ימות מאפשרת להסיק כי בידי היורשים לקבל החלטות בנוגע ליישום ההגבלה, ובכך ניתן להבין את טעמה של ההלכה – נוסח הכתובה. במקרה זה ההנמקה היא הלכה המתבררת כהנמקה סמויה למסקנה לאור הצגת מסקנה המבטאת הלכה.

"מה טעם?":

שבועת העדות כיצד? אמר לשנים בואו והעידוני שבועה שאין אנו יודעין לך עדות או שאמרו לו אין אנו יודעין לך עדות משביע אני עליכם ואמרו אמן הרי אלו חייבין. השביע עליהן חמשה פעמים חוץ לבית דין ובאו לבית דין והודו פטורים כפרו חייבים על כל אחת ואחת. השביע עליהן חמשה פעמים בפני בית דין וכפרו אינן חייבין אלא אחת. אמר רבי שמעון מה טעם הואיל ואינם יכולים לחזור ולהודות (משנה, שבועות ד, ג).

הסבר: ר' שמעון מציע סיבה להלכה שיש בה תמיהה – חיוב אחד על מספר פעולות מחייבות של עדים המסרבים להיענות להזמנה להעיד מאחר ואין אפשרות לעדים לחזור בהם לאחר הסירוב הראשון.

מהדוגמאות הנ"ל דומה שעורך המשנה בחר להביא הנמקות כאשר העניין נתבקש מעצם התכנים – תכנים ה"מזמינים" הסבר נוסף עקב טיבו הבעייתי או התמוה של התוכן ההלכתי המוצע. האם אכן ניתן להסיק זאת? מענה לסוגיה זו

11 מקור מקראי לעיקרון זה יכול להיות התנהלותו של משה רבנו כמודל לדורות הבאים בהתייחסותו לשאלות צפויות של העם במסגרת היערכותו לשליחותו להוצאת עם ישראל ממצרים (שמות ג). כמו כן הוא מכין את דור יוצאי מצרים לעשייה חינוכית לאור שאלות צפויות של דור הבנים לגבי מצוות מתמיהות (שמות יב-ג). ראו בנידון: ד' רביב, "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה – הפקת לקחים חינוכיים", טללי אורות יא (תשס"ד), עמ' 308-322.

מחייב להקדיש מחקר שיבחן את מאות המקומות מסוג זה המובאות במשנה תוך חקר השוואתי למקבילותיהם התנאיות (תוספתא, מדרשי הלכה והברייתות בתלמודים) וזאת בניסיון אפיון התופעה וגורמיה במסגרת שיקולי העריכה של ספר המשנה.

הנמקות במסגרת מחלוקות

(א) מחלוקת ללא דיאלוג

"אין מגלגלין בטופח דברי ר"מ וחכמים מתירין מפני שאפשר" (משנה, פאה ה, ג).

הסבר: מחלוקת בשאלה אם מותר לקצור מין קטנית (טופח) בבת אחת עם מיני זרעים אחרים ובכך לגרום הפסד לעניים כאשר הלקט ייפול מהמין הגרוע במקום מהמין המשובח. הדעה המתירה מנומקת בכך שאין הכרח למצב של הפסד.

כאן, כפי שראינו, משתקף מודל של מבנה הצעת מחלוקת כאשר הדעה החולקת מנומקת ובכך ניתן לעמוד על סיבת המחלוקת.

(ב) דיאלוג במסגרת מחלוקת (ניסיונות שכנוע)

רבי שמעון אומר אין סכין שמן של מעשר שני בירושלם וחכמים מתירין. אמרו לו לר' שמעון אם הקל בתרומה חמורה לא נקל במעשר שני הקל? אמר להם מה לא אם הקל בתרומה החמורה מקום שהקל בכרשינים ובתלתן נקל במעשר שני הקל מקום שלא הקל בכרשינין ובתלתן (משנה, מעשר שני ב, ב).

הסבר: במשנה זו נחלקים ביישום עיקרון קל וחומר: באיזו מידה ניתן להפעיל עיקרון קל וחומר כאשר מבחינות מסוימות גם הקל (מעשר שני בהשוואה לתרומה) יש בו צד חמור בהשוואה לתרומה (לא הקלו בו בכרשינין). במקרה זה ההנמקה מתמקדת בשוני ביישום עיקרון לוגי לאור המורכבות שיש בכל אחד מהתחומים ההלכתיים המשווים ביניהם בסולם. כאשר מתקיים דיאלוג והתנא דמשנה משקפו, מתבקש כי השיקוף יתבטא אף בהצגת הטיעונים של כל צד – טיעונים הכוללים הנמקות ושיקולי כל צד כנגד בר הפלוגתא שלו. בית שמאי אומרים אין מוליכין חלה ומתנות לכהן ביום טוב בין שהורמו מאמש בין שהורמו מהיום ובית הלל מתירין. אמרו להם בית שמאי:

גזרה שוה חלה ומתנות מתנה לכהן ותרומה מתנה לכהן כשם שאין מוליכין את התרומה כך אין מוליכין את המתנות! אמרו להם בית הלל לא אם אמרתם בתרומה שאינו זכאי בהרמתה תאמרו במתנות שזכאי בהרמתן (משנה, ביצה א, ו).

הסבר: במשנה זו נחלקים בשאלת ההיתר למסור מתנות כהונה לכהן ביום טוב – האם להשוות לתרומה או לא.

במקרה זה ההנמקה מתמקדת בהסברת סיבת ההתנגדות לעריכת השוואה בין דומים השונים במעט. ההנמקה מבוססת על הענקת משקל משמעותי להבדל הקיים בין שני המושגים, משקל שלפיו נשללת הלגיטימציה לביצוע השוואה שהוצעה.

הבאת ראיה לתקפות ההלכה על ידי מקרה ("מעשה") או עדות לפסיקה

הזורע את שדהו מין אחד אף על פי שהוא עושהו שתי גרנות נותן פאה אחת. זרעה שני מינין אע"פ שעשאן גורן אחת נותן שתי פאות. הזורע את שדהו שני מיני חטין עשאן גורן אחת נותן פאה אחת, שתי גרנות נותן ב' פאות. מעשה שזרע ר' שמעון איש המצפה לפני רבן גמליאל ועלו ללשכת הגזית ושאלו, אמר נחום הלבלר מקובל אני מרבי מיאשא שקבל מאבא שקבל מן הזוגות שקבלו מן הנביאים הלכה למשה מסיני בזורע את שדהו שני מיני חטין אם עשאן גורן אחת נותן פאה אחת שתי גרנות נותן שתי פאות (משנה, פאה ב, ה-ו).

הסבר: במשנה מובא תקדים הלכתי לביסוס ההלכה – מספר הגרנות קובע את מספר חיובי הפאה.

במקרה זה ההנמקה מתבטאת בביסוס הלכתי על פי תקדים בבחינת "מעשה רב".

"אין מוציאין שמן שרפה ופירו' שביעי' מהארץ לחו"ל א"ר שמעון שמעתי בפירוש שמוציאין לסוריא ואין מוציאין לחוץ לארץ" (משנה, שביעית ו, ה).
 הסבר: במשנה מחלוקת בעניין הוצאת פירות שביעית לחו"ל. ר' שמעון חולק לאור עדות הלכתית שאותה מביא לתמיכה בשיטתו המתירה להוציא לסוריא (=אזור שנכבש ע"י דוד אך לא קיבל מעמד מלא כארץ ישראל, אלא זכה רק למעמד חלקי).

מהדוגמאות הנ"ל עולה שעורך המשנה בחר לעתים לשלב תקדים בתמיכה להלכה או עדות תנא לפסיקה. מדוע דווקא במקומות הנ"ל? להצעת הסברים נדרשים מחקרים ספציפיים.

מידע המסביר שינויים הלכתיים (הבאת רקע כסיבה לתקנה [בראשונה, התקינה])

בראשונה היו אומרים מלקט אדם עצים ואבנים ועשבים מתוך שלו כדרך שהוא מלקט מתוך של חבירו את הגס הגס משרבו עוברי עבירה התקינה שיהא זה מלקט מתוך של זה וזה מלקט מתוך של זה שלא בטובה ואין צריך לומר שיקצץ להם מזונות (משנה, שביעית ג, א).

הסבר: לאור מציאות של ניצול היתרים הלכתיים בעבודה בשנת שמיטה יזמו חז"ל שינוי הלכתי המגביל את ההיתר.

במשנה זו משתקף תהליך של שינויים הלכתיים, תהליך המבטא את אופייה של ההלכה כתורת חיים – תורה המתיישמת במציאות תוך התייחסות למציאות המחייבת הידרשות לשינויים.

"בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש ושיהא יום הנף כולו אסור" (משנה, סוכה ג, יב).

הסבר: חורבן בית המקדש מהווה שינוי בהווה היהודית, והוא מתבטא בתגובה הלכתית ראויה לשם תיקון החיסרון באובדן מקום כבית המקדש.

"מעשה שהיו שניהם שוין ורצין ועולין בכבש ודחף אחד מהן את חבירו ונפל ונשברה רגלו וכיון שראו בית דין שבאין לידי סכנה התקינו שלא יהו תורמין את המזבח אלא בפייס" (משנה, יומא ב, ב).

הסבר: ניהול חלוקת זכאות הכוהנים בעבודת בית המקדש עבר תהליך של שינוי לאור ערנותם של בית דין לצורך בשינוי נהלים עקב אירוע המעיד על הבעייתיות בנוהל המקובל במימוש הזכאות.

הנמקה על ידי שימוש בכללים ("זה הכלל", "כלל אמר")¹²

"הביאו לפניו מליח בתחלה ופת עמו מברך על המליח ופותר את הפת שהפת טפלה לו. זה הכלל כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופותר את הטפלה" (משנה, ברכות ו, ז).

הסבר: ההלכה הספציפית במשנה משקפת יישום כלל. בכך קיומו של הכלל מהווה הנמקה להלכה.

כאן נדרש בירור מחקרי – באיזו מידה מבנה המשנה משקף את התהוות ההלכה: האם ההלכה הקדומה התחילה בפרטים – נוצרה ונוסחה, ורק מאוחר יותר גובשו הכללים? אם כן, הכלל אינו יכול לשמש הנמקה, אלא רק בדיעבד, כי הפרטים קדמו לכלל. דומה שעורך המשנה ראה בנושא ההלכתי הספציפי גורם מזמן להציע כלל הלכתי אשר היה ראוי ממילא להינתן.

הרי זה גטך על מנת שתשמישי את אבא על מנת שתניקי את בני כמה היא מניקתו שתי שנים. ר' יהודה אומר שמונה עשר חדש. מת הבן או שמת האב הרי זה גט. הרי זה גטך על מנת שתשמישי את אבא שתי שנים על מנת שתניקי את בני שתי שנים מת הבן או שמת האב או שאמר האב אי אפשי שתשמישי שלא בהקפדה אינו גט. רבן שמעון בן גמליאל אומר כזה גט. כלל אמר רבן שמעון בן גמליאל כל עכבה שאינה הימנה הרי זה גט (משנה, גטין ז, ו).

הסבר: מחלוקת לגבי תקפות גט מותנה. רשב"ג ביסס שיטתו לגבי תקפות גט מותנה באמצעות קביעת קריטריון.

אמנם האמוראים הניחו כי כל תוספת של "זה הכלל" באה לחדש הלכה, אך אין לעני"ד לשלול גם את האפשרות שעורך המשנה ראה חשיבות בפרסום הכלל שכנראה צמח מתוך הפרטים. יש לברר באיזו מידה גובש הכלל על ידי עורך המשנה או שמא היה קיים לפניו, והוא בחר לצטטו כחלק משלמות המקור. בכל מקרה דומה שעורך המשנה ראה בהלכה הספציפית גורם מזמן להציע את הכלל ההלכתי, אשר מהווה כשלעצמו הלכה מעבר להיותו הנמקה.

12 ראו בנידון: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תשכ"ד, עמ' 1039–1043. המחבר בוחן בין היתר את שאלת הצורך בהוספת הכלל.

מידע כהנמקה ללא שימוש במונח הנמקה

"אין מעמצין את המת בשבת ולא בחול עם יציאת נפש והמעמץ עם יציאת נפש הרי זה שופך דמים" (משנה, שבת כג, ה).

הסבר: ההלכה בעניין איסור קירוב מיתת גוסס מנומקת על ידי הלכה המכילה נימוק.

בדוגמה זו ניסוח הלכה במתכונת של תיאור ההשלכה של המעשה, השלכה המלמדת על עברה, יכול לשמש כהנמקה.

לשון "רואין": "הריני נזיר מלא הבית או מלא הקופה בודקין אותו: אם אמר אחת גדולה נזירי נזיר שלשים יום, ואם אמר סתם נזירי רואין את הקופה כאילו היא מלאה חרדל ונזיר כל ימיו" (משנה, נזיר א, ה).

הסבר: אדם שנדר נזירות בלשון המדגימה את כוונתו, ואחר כך הכחיש את משמעות ההדגמה, והסביר שבעצם נדר ללא כוונה ספציפית אלא באופן סתמי, מתעלמים מהסברו.

בדוגמה זו מתבקש להשלים את החסר באמצעות מילת הנמקה, כגון "מפני ש" לפני – "רואין את".

היה מביא את מנחתה בתוך כפיפה מצרית ונותנה על ידיה כדי ליגעה. כל המנחות תחלתן וסופן בכלי שרת וזו תחלתה בכפיפה מצרית וסופה בכלי שרת. כל המנחות טעונות שמן ולבונה וזו אינה טעונה לא שמן ולא לבונה. כל המנחות באות מן החטין וזו באה מן השעורין. מנחת העומר אף על פי שבאה מן השעורין היא היתה באה גרש וזו באה קמוח. רבן גמליאל אומר כשם שמעשיה מעשה בהמה כך קרבנה מאכל בהמה (משנה, סוטה ב, א).

בדוגמה זו המשנה מביאה את דברי התנא, שכל מטרותם היא רק לשם הסבר ההלכה – הבאת טעם לפרטי המצווה!

הנמקות שונות

(א) הצגת סיבה למצב

"על שלוש עבירות נשים מתות בשעת לידתן: על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר" (משנה, שבת ב, ו).

בדוגמה זו מובא במשנה תוכן חריג: לא הלכתי כמצופה מהמשנה כחיבור הלכתי, אלא תוכן רעיוני שעניינו הוא גמול והסברי שכר ועונש (בדומה למובא

בתורה), שלפיהם קיים קשר של סיבה ותוצאה בין העברה לעונש עליה. ההנמקה במקרה זה אינה להלכה אלא היא עיקר המידע במשנה.
 (ב) הנמקת הרחבת חלות ההלכה (הבאת הסבר/סיבה לאופן ניסוח ההלכה המקורי, שלכאורה סותר את ניסוח ההלכה המקורי)
 "יוצאה בסלע שעל הצינית. הבנות קטנות יוצאות בחוטין ואפילו בקיסמין שבאזניהם. ערביות יוצאות רעולות ומדיות פרופות וכל אדם אלא שדברו חכמים בהוה" (משנה, שבת ו, ו).

לכאורה יש לתמוה: מדוע עורך המשנה לא ניסח מראש את ההלכה בתור כלל, כפי שהובא בסוף ההלכה ("וכל אדם...")? ניתן להציע הסברים אפשריים שונים לכך. למשל, ייתכן שעורך המשנה בחר לשקף את התהוות ההלכה שהחלה בניסוחה המקורי מדרך ניסוח של הדוגמאות השכיחות, ובשלב מאוחר יותר הביא (או הוא בעצמו ניסח) את הכלל שהתגבש מאוחר יותר מתוך פרשנות כוונת קובעי ההלכה הראשונית, שהתכוונו לדוגמא מאפיינת ומייצגת את דומיה. ייתכן שלהפך – מהכלל נגזרו המקרים הספציפיים, אך עורך המשנה בחר להציע את ההלכה דווקא על פי דוגמאות שכיחות תוך שהוא רואה בכך הזדמנות להביא גם את הכלל כהשלמה.

(ג) שימוש בקל וחומר (דוגמא לזיקה שבין ההנמקה לפעולות חשיבה אחרות):
 העומר שיש בו סאתים ושכחו אינו שכחה. שני עומרים ובהם סאתים - רבן גמליאל אומר לבעל הבית וחכ"א לעניים. אמר רבן גמליאל: וכי מרוב העמרים יופי כח של בעל הבית או הורע כחו? אמרו לו: יופי כחו! אמר להם: ומה אם בזמן שהוא עומר אחד ובו סאתים ושכחו אינו שכחה שני עמרים ובהם סאתים אינו דין שלא יהא שכחה? אמרו לו: לא אם אמרת בעומר אחד שהוא כגדיש תאמר בשני עמרים שהן ככריכות (משנה, פאה ו, ו).

הסבר: במשנה יש מחלוקת הנוגעת להגדרת מצוות שכחה. רבן גמליאל מפעיל לימוד של קל וחומר להסיק שגם שכחת שני עומרים במידת סאתיים אינה נחשבת שכחה ומותר לבעל הבית לשוב ולקחתה לעצמו.
 במקרה זה מובא דיאלוג, ובמסגרתו משתקפים השיקולים של הצדדים החולקים. לעתים השיקולים כוללים שימוש בקל וחומר.

(ד) הנמקות מורכבות :

(1) שילוב שאלת הנמקה עם תשובת ציטוט

לעתים מצויות הנמקות מפורשות, לא רק באמצעות שימוש במילת הנמקה, אלא אף בשאלת הנמקה – שאלה המכוונת לביסוס תוקף ההלכה, חיפוש סיבה או מקור.

"מאיזה טעם... (מפני הכתוב שבתורה)":

מאיזה טעם אינו מביא? משום שנאמר (שמות כג) "ראשית בכורי אדמתך" עד שיהיו כל הגדולין מאדמתך. האריסין והחכורות והסקריקון והגזלן אין מביאין מאותו הטעם משום שנאמר "ראשית בכורי אדמתך" (משנה, ביכורים א, ב).

אין מביאין בכורים קודם לעצרת אנשי הר צבועים הביאו בכוריהם קודם לעצרת ולא קבלו מהם מפני הכתוב שבתורה (שמות כג) "וחג הקציר בכורי מעשיך אשר תזרע בשדה" (שם ג).

אמנם המינוח "מפני הכתוב שבתורה" אינו מכוון לשאלה "מאיזה טעם", והוא מובא במסגרת הנמקה להלכה אחרת, אך בכל אופן ראוי לציין את השימוש הייחודי בסגנון הנמקתי הרווי בשילוב מינוחי הנמקה, בסדרת המשניות הנ"ל.

"מניין... שנאמר": "אמר ר' עקיבא: מנין לעבודת כוכבים שמטמאה במשא כנדה? שנאמר (ישעיה ל): 'תזרם כמו דוה צא תאמר לוי מה נדה מטמאה במשא אף עבודת כוכבים מטמאה במשא' (משנה, שבת ט, א).

(2) הנמקה משלבת ציטוט

שבעת ימים קודם יום הכפורים מפרישין כהן גדול מביתו ללשכת פלהדרין ומתקינין לו כהן אחר תחתיו שמא יארע בו פסול. רבי יהודה אומר אף אשה אחרת מתקינין לו שמא תמות אשתו שנאמר (ויקרא טז) "וכפר בעדו ובעד ביתו" ביתו זו אשתו. אמרו לו: אם כן אין לדבר סוף (משנה, יומא א, א).

ראוי להשוות בין ההנמקה של תנא קמא – "שמא יארע בו פסול", להנמקת ר' יהודה – "שמא [...] שנאמר [...]". בדברי ר' יהודה מובא סגנון של הנמקה כפולה: הסבר הגיוני עם ציטוט מקראי. הסיבה לכך היא הצורך בביסוס ההנמקה, שכן ההסבר ההגיוני במקרה זה אינו מהווה הסבר מלא.

(3) "זה הכלל..." + ציטוט מקראי

"זה הכלל: כל שנידר ונידב מקבלין מידן כל שאין נידר ונידב אין מקבלין מידן, וכן הוא מפורש על ידי עזרא שנאמר (עזרא ד): 'לא לכם ולנו לבנות את בית אלהינו' (משנה, שקלים א, ה).
אין התנא מסתפק בכלל כבסיס להלכה, אלא אף דואג להציג לו ביסוס מקראי.

(4) "הנמקה משולשת"

שמא יעני ויאמרו מעון הלשכה העני או שמא יעשיר ויאמרו מתרומת הלשכה העשיר, לפי שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שצריך לצאת ידי המקום, שנאמר (במדבר לב): "והייתם נקיים מה' ומישראל", ואומר (משלי ג): "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם" (משנה, שקלים ג, ב).
התנא משלב שלושה נימוקים המשלימים בסופו של דבר את מערך ההנמקה, אף שאינם הכרחיים: (א) טיעון הגיוני המתאפיין בחשש – "שמא יעני... או שמא יעשיר... ויאמרו..."; (ב) הנמקת הטיעון ההגיוני בעיקרון הלכתי – "לפי ש..."; (ג) ביסוס מקראי כפול לעיקרון ההלכתי – "שנאמר... ואומר...".

הנמקות סמויות

עד כאן הוצגו דוגמאות של הנמקה מפורשת וגלויה באופנים מגוונים. נעבור לסוג הנמקות אחר – הנמקות סמויות, שאין בהן מידע הנמקתי מיוחד הנוסף להלכה.

הנמקות סמויות – אין תוספת מידע להלכה אלא מתוכנה ייתכן שעולה הנמקתה. כפי שניווכח, איתור הנמקות סמויות מוביל לעיסוק בפעולות חשיבה נוספות, כגון הכללה, הדגמה, צמצום ועוד. דבר זה מלמד כי פעולת ההנמקה עומדת בזיקה לפעולות חשיבה רבות.

1. הבאת כלל (לרוב סמוי או מפורש לפני הצעת ההלכות)

(א) כלל "סמוי" – כלל כמרמז על הנמקה: "על דבר שאין גדולו מן הארץ אומר שהכל. על החומץ ועל הנובלות ועל הגובאי אומר שהכל. על החלב ועל הגבינה ועל הביצים אומר שהכל. ר' יהודה אומר: כל שהוא מין קללה אין מברכין עליו" (משנה, ברכות ו, ג).

ר' יהודה מנסח הלכה במסגרת הצגת כלל הלכתי. הכלל מעצם ניסוחו מהווה או מכיל הנמקה. יוצא כי ר' יהודה ניסח הלכה מנומקת, אף על פי שאין תוספת מידע הנמקתי באופן מפורש.

החושש בשינוי לא יגמע בהן את החומץ אבל מטבל הוא כדרכו ואם נתרפא נתרפא. החושש במתניו לא יסוך יין וחומץ אבל סך הוא את השמן ולא שמן ורד. בני מלכים סכין שמן ורד על מכותיהן שכן דרכם לסוך בחול. רבי שמעון אומר כל ישראל בני מלכים הם (משנה, שבת יד, ד).

במשנה זו הנמקה מפורשת להיתר בעבור בני מלכים: "שכן דרכם לסוך בחול", אך בסופה ההנמקה להרחבת ההיתר בעבור כל עם ישראל היא חלקית (עקיפה או סמויה): "כל ישראל בני מלכים". הכלל בא להשלים את ההנמקה באפיינו את עם ישראל אפיון בעל משמעות הלכתית, כאשר הלומד יוכל להסיק בקלות את המסקנה שההיתר לסוך שמן ורד הוא לכל עם ישראל.

(ב) כלל כיסוד להלכות שהוזכרו או שיוזכרו בהמשך: "כלל אמרו בפאה: כל שהוא אוכל ונשמר וגידוליו מן הארץ ולקיטתו כאחת ומכניסו לקיום חייב בפאה. והתבואה והקטניות בכלל הזה" (משנה, פאה א, ד).
בדרך כלל מדובר על כלל הפותח את ההלכה, שהוא למעשה סוג של ניסוח ההלכה תוך רימוז על ההיגיון שבה, כפתיח להלכות נוספות שהן בבחינת דוגמאות לכלל – הפרט של הכלל.

(ג) עיקרון מנחה כהנמקה סמויה:

במדה שאדם מודד בה מודדין לו: היא קשטה את עצמה לעבירה המקום ניולה, היא גלתה את עצמה לעבירה המקום גלה עליה, בירך התחילה בעבירה תחלה ואחר כך הבטן לפיכך תלקה הירך תחלה ואחר כך הבטן ושאר כל הגוף לא פלט (משנה, סוטה א, ז).
בדוגמה זו המשנה פותחת בעיקרון מנחה המהווה הנמקה לדין התורה. עורך המשנה מציג את משמעות הכלל כהנמקה בשימוש במילת מסקנה – "לפיכך...".

שימוש בכללים מוצהרים אינו רווח בספר המשנה. ראוי לערוך מחקר שמגמתו לבדוק מדוע הובאו הכללים דווקא בנושאים הלכתיים ספציפיים.

באיזו מידה עורך המשנה ראה בכלל דרך לביטוי הלכתי, ומדוע דווקא במקומות מסוימים ולא באופן גורף (כלומר כל נושא הלכתי נפתח ברשימת כללים).

2. התניות – צמצום ההלכה ("אם", "אלא אם כן", "אימתי", "במה דברים אמורים", "ובלבד")

בדוגמאות להלן ניתן לראות מידע המסייע להבין את סיבת הדין. במסגרת התניית ההלכה ("אוקימתאות") לפי קנה מידה כלשהו, נחשף באופן גלוי או סמוי השיקול העומד בבסיס ההלכה – קנה המידה שצוין לשם צמצום הדין.

"החורש כל שהוא. המנכש והמקרסם והמזרד כל שהוא חייב. המלקט עצים - אם לתקן כל שהן אם להיסק כדי לבשל ביצה קלה. המלקט עשבים אם לתקן כל שהוא אם לבהמה כמלא פי הגדי" (משנה, שבת יב, ב).

הסבר: מטרת המלאכה גוזרת את שיעורה ומעניקה לו את המשמעות, ובכך מבהירה את סיבת ערכו של השיעור.

התנא במקרה זה מבטא או מגדיר את מהות האיסור.

שופר שנסדק ודבקו פסול דבק שברי שופרות פסול ניקב וסתמו אם מעכב את התקיעה פסול ואם לאו כשר (משנה, ראש השנה ג, ו); התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטם אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא, וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת או שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא, אף על פי שזה שמע וזה שמע זה כיון לבו וזה לא כיון לבו (שם ז).

הסבר: הפגם של השופר הוא משמעותי רק כאשר הוא פוגע במהות תפקיד השופר.

ר' יהודה אומר אם היה לבה נאה לא היה מגלהו ואם היה שיערה נאה לא היה סותרו (משנה, סוטה א, ה).

שתי חבורות שהיו אוכלות בבית אחד בזמן שמקצתן רואין אלו את אלו הרי אלו מצטרפים לזמון ואם לאו אלו מזמנין לעצמן ואלו מזמנין לעצמן, אין מברכין על היין עד שיתן לתוכו מים דברי רבי אליעזר וחכמים אומרים מברכין (משנה, ברכות ח, ה).

אינו גט עד שיאמר לה הא גטך, נתן בידה והיא ישנה נעורה קוראה והרי הוא גטה אינו גט עד שיאמר לה הא גטך (משנה, גטין ח, ב).
 כל הדוגמאות הנ"ל מתאפיינות בכך שקיומו של התנאי מעניק טעם ומשמעות להלכה ובכך מאפשר הצדקת תוקפה.

הדגמה במחשבת ישראל

במקצוע הלימוד מחשבת ישראל ההנמקה היא הביסוס לעקרונות מחשבתיים. כל הוגה המציג טיעון, קביעה או עיקרון השקפתי על אודות מושאי החקר הפילוסופיים (אלקים, עולם או אדם) או על אודות עולם היהדות (מעבר למושאי החקר הפילוסופיים – כגון עם ישראל, ארץ ישראל ועוד) מבססה על פי המקרא, על פי חז"ל או על פי ההיגיון. המקורות לביסוס האמת שהובאו על ידי גדולי ישראל כדוגמת רס"ג וכדוגמת רבנו בחיי, מעידים על המודעות של חכמי ישראל שחיו לאחר תקופת חז"ל בנוגע למקורות הביסוס. רבנו בחיי בהקדמתו מצביע על שלושה מקורות המשמשים יסוד להנמקה: (א) השכל; (ב) התורה; (ג) המסורת:

והשערים שפתחם הבורא לדעת תורתו ודתו הם שלושה. האחד מהם השכל הניצל מכל פגע. והשני ספר תורתו הנתונה למשה נביאו. והשלישי הקבלות שקבלנו מקדמונינו, שקיבלו מן הנביאים עליהם השלום. וכבר הקדים לבארם הרב הגדול רבנו סעדיה זיכרוננו לברכה במה שיש בו די (חובות הלבבות, הקדמה, מהדורת צפרוני, ירושלים תרפ"ח).

בדבריו הוא מציין כי כבר רס"ג בהקדמתו לספר האמונות והדעות התייחס לשאלת מקורות האמת:

וכיון שהשלמנו מה שראינו לחברו אל המאמר הראשון, צריך שנדבר הנה על משכי האמת ונותני הבירור אשר הם מוצא כל ידוע ומבוע כל נודע, ודבר עליו כפי מה שהוא ראוי לענין הספר הזה, ונאמר שהם שלשה משכים. הראשון ידיעת הנראה. והשני מדע השכל. והשלישי ידיעת מה שהכרח מביא אליו [...] אבל אנחנו קהל המיחדים מאמינים באלה השלשה משכים אשר למדעים, ונחבר אליהם משך רביעי הוצאנו אותנו בשלש ראיות ושב לנו שרש, והוא ההגדה הנאמנת, כי היא בנויה על מדע החוש ומדע השכל, ומה שחייבו כאשר אני עתיד לבאר במאמר השלישי מן הספר הזה (רס"ג, אמונות ודעות, הקדמה, פרק ה, מהדורת די סלוצקי, לייפציג תרכ"ד).

לדברי רס"ג ניתן להצביע על ארבעה מקורות מחייבים: (א) הנראה בחוש; (ב) ההיגיון; (ג) מה שלא ניתן להכחשה והוא מוכרח; (ד) המסורת היהודית על מקורותיה.

להלן דוגמאות לשימוש בסוגי ההנמקות:

דע שהקדמונים חקרו חקירה נפלאה כפי ידיעתם וטוב שכלם, והתאמת אצלם שכל נמצא מוכרח להיות לו תכלית שלמענה היתה מציאותו, כי אין שום דבר שמציאותו לבטלה [...] כי לא יתכן שתהיה תכלית האדם לאכול או לשתות או לבעול או לבנות בית או להיות מלך, לפי שכל אלה מקרים עוברים עליו ואינם מוסיפים במהותו. ועוד שכל הפעולות האלה משותפות הן לו ולשאר מיני בעלי החיים [...] וכך מצאנו שהנביא הוכיח את מי שטען שהוא חכם בזמן שהוא עובר על דברי תורה ורודף תאותו, והוא אמרו איך תאמרו חכמים אנחנו ותורת ה' אתנו וכו'. וכן אם היה האדם ירא ה' פרוש, מרחיק התענוגות זולתי בכדי קיום הגוף, מתנהג בכל העניינים הטבעיים בדרך הממוצעת, והורגל בכל המדות הטובות אלא שאינו מלומד, גם זה חסר שלמות, אלא שהוא יותר שלם מן הראשון, לפי שמעשיו אלה אינם מתוך ידיעה ברורה והכרה יסודית, ולפיכך אמרו חז"ל אין בור ירא חטא כמו שביארנו (הקדמת הרמב"ם למשנה, מהדורת קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז).

סיכום

פעולת ההנמקה מצויה בתכנים רבים של מקורות היהדות לסוגיה, החל בתכנים מקראיים, דרך תכנים הלכתיים ועד לתכנים מחשבתיים המובאים בכל שלושת תחומי הדעת של היהדות לסוגי מקורותיהם – מקרא ופרשנותו, יצירות תושבי"ע ובחיבורי מחשבת ישראל. במסגרות לימודיות וחינוכיות יש ערך חינוכי ולימודי רב בהכשרת הלומד להכיר בחשיבות השימוש בעולם החשיבה בכלל ובשימוש בפעולת ההנמקה בפרט. בעיקר בתקופה המודרנית והפוסט-מודרנית שהשכלתנות תופסת בה מקום משמעותי יותר ויותר ומתבטאת בין היתר בגישות ביקורתיות (גם כלפי המסורת), נחוץ להקנות ללומד כלים שבהם יוכל לבסס את זהותו היהודית ואת השקפת עולמו האמונית. הקניית הכלים ראוי שתכלול קודם כול רכישת מיומנויות של זיהוי פעולות הנמקה הקיימות לסוגיהן (גלויות וסמויות) בתוכני הנלמד, וזאת כבסיס להקניית דפוסיים ויכולות הנמקה

הנחוצות בפיתוח יכולותיו כלומד עצמאי וכמי שנדרש להמשיך לגבש את זהותו האמונית בעצמו.

מאמר זה מאפשר לאנשי החינוך וההוראה ליישם במסגרת ההוראה את החינוך לחשיבה בכלל ואת השימוש בהנמקה בפרט תוך הקניית תודעה של חשיבות עולם החשיבה כיום לאדם המאמין. הלומד הנחשף לצורך ההנמקתי יוכל לאמץ גישת חקר בלימוד תוכני היהדות המתאפיינת בניסיונות איתור תוכני הנמקה בכל טקסט נלמד תוך רכישת מיומנויות למידה שתבטחנה השבחה משמעותית של איכות הלמידה.

